

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

प्रस्तावना -

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय राजकारणात समाजवादी पक्षाने आणि त्या पक्षातून निघालेल्या राजकीय पक्षांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. भारतीय राजकारण आणि आधुनिक भारतीय राजकीय विचार या दोन्ही क्षेत्रामध्ये समाजवादी नेत्यांचे आणि विचारवंतांचे योगदान महत्वाचे आहे. भारतातील समाजवादी चळवळीमध्ये महाराष्ट्रातील समाजवादी नेत्यांनी आणि विचारवंतांनी महत्वाची भूमिका बजावली. भारतातील लोकशाही समाजवादाचा विचार या विचारवंतांनी भारतीय परिस्थितीच्या संदर्भामध्ये विकसित केला. महाराष्ट्रामध्ये हे विचार १९४० ते १९६० या काळामध्ये समर्थेपणे आणि गांभिर्याने मांडण्यात आले. यामध्ये मुख्यतः तीन वैचारीक प्रवाह विकसित झालेले दिसतात. यातील पहिला प्रवाह गांधी आणि मार्क्स यांच्या विचारांचा समन्वय करणारा होता. दुसरा प्रवाह डॉ. लोहिया यांनी मांडलेल्या वर्ग आणि जाती या बाबतच्या विचारांचा होता आणि तिसरा प्रवाह हा अशोक मेहता यांचा पाश्चिमात्य लोकशाही समजावादी विचारांनी प्रभावित झालेली मांडणी करणारा होता. प्रस्तुत प्रबंधामध्ये, महाराष्ट्रातील विचारवंतांनी समाजवादी विचारांना जे योगदान केले त्याचा अभ्यास करण्यात आल आहे. यात मुख्यतः आचार्य जावडेकर, अशोक मेहता, साने गुरुजी यांच्या विचारांचा चिकित्सक आणि तुलनात्मक पध्दतीने अभ्यास करण्यात येईल. या प्रबंधाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. महाराष्ट्रातील लोकशाही समाजवादी विचारांची तर्कशुद्द, व्यवस्थीत अशी मांडणी करणे.

२. या विचारांचा महाराष्ट्रातील बदलत्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीच्या संदर्भात अभ्यास करणे.
३. महाराष्ट्रातील लोकशाही समाजवादी विचारांनी भारतातील समाजवादी विचारांना जे योगदान केले त्याचा अभ्यास करणे.

भारतातील राजकीय विचारांमध्ये समाजवादी विचारांचा उदय विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला. थोर भारतीय नेते दादाभाई नौरोजी यांचे ब्रिटीश मजूर पक्षाशी जवळचे संबंध होते. ब्रिटीश मजूर पक्षाचे नेते हिंडमन यांचे ते मित्र होते. महाराष्ट्रात त्यावेळी मुंबई शहरात कापड गिरण्या सुरु झालेल्या होत्या आणि तेथे हळूहळू कामगारांची चळवळ उभी राहत होती. महाराष्ट्रातील विचारवंतांना समाजवादाबद्दलची माहिती इंग्लंडच्या द्वारा प्राप्त होत होती आणि त्याबद्दल एक प्रकारचे आकर्षण लोकांच्या मनात निर्माण होत होते. लाला हरदयाळ यांनी समाजवादाबद्दलची माहिती पहिल्यांदा लोकांना दिली. त्यानंतर गदर पक्षाने भारताबाहेर स्वातंत्र्याची चळवळ सुरु केली. ही चळवळ संपल्यानंतर गदर पक्षाचे काही पुढारी रशियाला गेले आणि तेथे कम्युनिष्ठ बनले. त्यामध्ये एम. एन. रॅय हे प्रमुख पुढारी होते. १९१७ साली रशियामध्ये समाजवादी क्रांती झाली आणि समाजवादाबद्दल नवे आकर्षण लोकांच्या मनात निर्माण झाले. लोकमान्य टिळकांनी ‘केसरी’ व ‘मराठा’ मधुन समाजवादाची माहिती सांगणारे लेख प्रकाशित केले. मराठा मधील इंग्रजी लेखांमधून मार्कसच्या वर्गसंघर्षाच्या तज्ज्वाची त्यांनी मिमांसा केली. रशियन क्रांतीनंतर लेनिनच्या राजकारणाचे स्वागत करणारा अग्रलेख त्यांनी लिहीला. नंतर इंग्लंडला गेल्यावर ब्रिटीश मजूर पक्षाशी त्यांनी जवळचे संबंध प्रस्थापित केले. कॉम्प्रेड डांगेंच्या मते टिळकांवर समाजवादी विचारांचा प्रभाव त्यावेळी पडला. त्याचप्रमाणे कोल्हापूरच्या छत्रपती शाहू महाराजांनी मुंबईच्या गिरणी कामगारांपुढे भाषण करताना जर्मनी व रशियासारखे संघ बनवा, कामगारांचे संघ स्थापन करा असा संदेश दिला.

१९२० नंतर समाजवादी विचारांचा प्रभाव जास्त वाढला कॉम्प्रेड डांगे यांनी हा विचार लोकांपुढे मांडला. त्यांनी १९२२ साली गांधी आणि लेनिन या नावाचे पुस्तक लिहून गांधीच्या मागपिक्षा लेनिनचा मार्ग कसा श्रेयस्कर आहे हे सांगितले. अर्थात गांधीयुगाची सुस्वात यापूर्वीच झालेली होती. १ ऑगस्ट १९२० रोजी टिळकांचे निधन झाले आणि राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व महात्मा गांधीकडे आले. महात्मा गांधीनी भारतीय राजकारणात असहकारितेची चळवळ सुरु करून सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह ही नवी तत्त्वे लोकांना दिली. राजकारणाला नैतिक अधिष्ठान देण्याचा प्रयत्न केला.

याचवेळी महाराष्ट्रात ब्राह्मणेत्तर चळवळ सुरु झाली. मागास जातींची उन्नती करून त्यांना सत्तेत वाटा देण्याचा हेतू यामागे होता. शाहू छत्रपतींनी याला व्यापक स्वरूप दिले. भारतातील निरनिराळ्या, मागास जातींच्या चळवळीशी त्याचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला. ब्राह्मणेत्तर चळवळीत केशवराव जेधे, दिनकरराव जवळकर, माधवराव बागल, श्रीपत्रराव शिंदे यांसारखे तडक नेते सामील झाले होते. शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणावरील शोषण पाहून तरुण नेते समाजवादाकडे आकृष्ट होऊ लागले. यावेळी माधवराव बागल यांनी सत्यशोधकांना ईशारा हे पुस्तक लिहून सत्यशोधक विचार आणि समाजवाद यात मोठ्या प्रमाणात साम्य आहे. म्हणून सत्यशोधकांनी समाजवादाच्या तत्वज्ञानाचा स्विकार करावा असे त्यांनी आवाहन केले. कारण ब्राह्मणेत्तर चळवळीला महात्मा फुल्यांच्या सत्यशोधक चळवळीचा वारसा लाभलेला होता. १९३२ साली दिनकरराव जवळकर यांनी क्रांतीचे रणशिंग हे पुस्तक लिहून समाजवादाचा पुरस्कार केला. तर केशवराव जेधे यांनी आपणही समाजवादी आहोत असे उद्गार काढले.^१

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी त्याकाळात शेतकरी वर्गाचे आणि अस्पृश्य वर्गाचे नेतृत्व केले. त्यांनी अनेक ठिकाणी शेतकरी परिषदा घेतल्या. १९०६ साली स्थापन

केलेल्या ‘डिप्रेस्ड क्लासिस’ मिशनच्या वतीने अस्पृशयता निवारणाचा प्रयत्न करीत अनन्तानाच राष्ट्रीय सभेच्या व्यासपीठावर हा प्रश्न आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांनी १९२० साली बहुजन पक्ष स्थापन केला. ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर, स्पृश्य-अस्पृश्य हे भेद शिंदे यांनी अग्राहय ठरविले होते. ब्राह्मण नसलेल्यांमधील गरीब-उपेक्षितांचा प्रश्न बांधणे त्यांची आर्थिक हलाखी अधोरेखीत करणे आणि संघटीत प्रयत्नांवरे ती दूर करण्याचा कार्यक्रम हाती घेणे ही त्यांना अभिप्रेत असलेल्या बहुजन पक्षाची भूमिका होती. ब्राह्मणेतरातील जे गट उच्चवर्णीय, बलशाली आहेत त्यांना शिंदेच्या पक्षात स्थान नव्हते. केवळ ब्राह्मण विग्रेधाच्या नकारात्मक आधारावर एकत्र येण्यापेक्षा आर्थिक अभयुदयाच्या आकांक्षेने समान हितसंबंधाच्या आधारे शोषीतांनी संघटीत होणे अधिक योग्य ठरेल असा विश्वास शिंदे बाळगून होते.^३

याच कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा भारतीय राजकारणात उदय झाला. २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथे त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली. अस्पृश्य समाजाच्या हिताच्या मागण्या सरकारसमोर मांडण्याची आणि या समाजाला योग्य दिशा देणे यासाठी या संघटनेचे प्रयोजन होते.^४ या सभेच्या वतीने डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या न्याय हक्कांना वाचा फोडली तसेच अनेक चळवळी उभारल्या. १९२६ मध्ये मुंबई प्रांताच्या विधीमंडळाचे सदस्य म्हणून नेमणूक झाल्यानंतर गरीब व ग्रामीण जनतेच्या गाङ्हाण्यांना त्यांनी वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. याबाबतीत खोती पध्दती, महार वतने आणि सावकारी नियंत्रण या महत्वाच्या प्रश्नांवर डॉ. आंबेडकरांनी विधीमंडळात व बाहेर सुध्दा लक्षणीय कामगिरी बजावली. भारताच्या राजकीय भवितव्याचा विचार करण्यासाठी ब्रिटेश सरकारने १९३०, ३१ व ३२ साली भरविलेल्या गोलमेज परिषदांमधून डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय अस्पृश्यांचे प्रश्न हिरीरीने मांडले. १९३६ मध्ये त्यांनी स्वतंत्र

मजूर पक्ष स्थापन केला. स्वतंत्र मजूर पक्षाचा कार्यक्रम हा एक प्रकारचा समाजवादी कार्यक्रम होता. त्यात अनेक प्रागतीक मागण्यांचा समावेश करण्यात आला होता.^१

भारतीय साम्यवादी चळवळीचा उदयही याच काळात झाला. १९२० ते १९२६ या काळात रशियन समाजवादी क्रांतीने प्रेरित झालेल्या भारतीय क्रांतीकारकांनी भारतातही समाजवादी क्रांती करण्याच्या उद्देशाने अनेक कम्युनिस्ट विचारांचे गट स्थापन केले. १९२० रोजी ताशकंद येथे भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे भारतातील साम्यवादी चळवळीस चालना मिळाली. भारतात साम्यवादाच्या विचाराचे प्रसार करण्याचे कार्य मानवेंद्रनाथ रॉय व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केले. हे सर्व क्रांतीकारक राष्ट्रीय चळवळीत होते मात्र राष्ट्रमुक्तीसाठी नुसता राष्ट्रवाद पुरेसा नाही. त्यासाठी सर्वहारा वर्गाची क्रांतीची होणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. कॉम्येड डांगे यांनी आपल्या लेनिन आणि गांधी या पुस्तकात गांधीवादी चळवळीचे मार्क्सवादी दृष्टीकोनातून विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला. १९२२ मध्ये भारतातील पहिले कम्युनिस्ट वृत्तपत्र ‘सोशालिस्ट’ हे सुरु करण्यात आले. मुंबईतही पहिला कम्युनिस्ट गट स्थापन झाला. सोशॉलिस्ट वृत्तपत्रामुळे देशातील व परदेशातील कम्युनिस्ट विचारांशी संपर्क निर्माण झाला. तसेच कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलशी ही संबंध साधता येणे शक्य झाले.^२ मुंबईप्रमाणेच बांगल, लाहोर, मद्रास, कानपूर इ. ठिकाणी कम्युनिस्ट गट अस्तित्वात आले. कम्युनिस्टांचा वाढता प्रभाव कमी करण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने पाच खटले पेशावर येथे आणि एक खटला कानपूर येथे चालविला. पहिले पाच खटले पेशावर षड्यंत्र या नावाने तर कानपूर खटला बोल्शेविक षड्यंत्र या नावाने सुप्रसिध्द आहेत. कामगार शेतकऱ्यांपर्यंत सशस्त्र क्रांती करून ब्रिटीश सरकार उल्थून टाकण्याच्या हेतून कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल बरोबर कट करण्याचा आरोप या कम्युनिस्ट क्रांतीकारकांवर लावण्यात आला होता. २५ डिसेंबर १९२५ मध्ये कानपूर येथे कम्युनिस्ट

गट ची देखील भारतीय परिषद होऊन त्यात अधिकृतरित्या कम्युनिष्ट पार्टी ऑफ इंडिया या नावाने पक्ष स्थापन करण्यात आला. यामुळे भारतीय कामगार चळवळीला निर्णायक गती व दिशा मिळाली.

१९२८ साली कामगार चळवळीच्या लढ्याची सर्वांत मोठी लाट उसळली त्याचा मध्यबिंदू मुंबई हा होता. ब्रिटीश शासनाने कम्युनिष्टांच्यावर सर्वांत मोठा हल्ला २० मार्च, १९२९ रोजी केला. या दिवशी कम्युनिष्ट पक्ष आणि सलमन संघटनेच्या पुढाऱ्यांची धरपकड करण्यात आली व त्यांच्यावर ब्रिटीश शासन उल्थून पाडण्याचा कट केल्याचा आरोप करून खटले दाखल करण्यात आले.

सारांश १९२९ पर्यंत कम्युनिष्ट विचार स्वातंत्र्य आंदोलनात एक महत्वपूर्ण शक्ती बनला होता. १९३५ च्या ऑगस्टमध्ये कम्युनिष्ट इंटरनॅशनलच्या सातव्या कॉग्रेसने सर्व फॅसिस्टविरोधी लोकशाही शक्तीच्या एकजूटीचे आवाहन करतेवेळी भारतीय कम्युनिष्टांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सहभागी होण्याचे आणि साम्राज्य विरोधी आघाडी उभारण्याचे आवाहन केले होते. १९३६ मध्ये लखनौ येथे पहिले अखिल भारतीय किसान सम्मेलन भारतीय कम्युनिष्ट पक्षाने भरविले आणि त्यातून ‘ऑल इंडिया किसान’ सभेची स्थापना केली. या कालखंडात कम्युनिष्ट पक्षाने कॉग्रेसमध्ये भाग घेऊन तिच्यातील समाजवादी आणि जहाल शक्तींच्या समवेत कॉग्रेसच्या धोरणांना क्रांतीकारक वळण देण्याचे कार्य केले. त्याचबरोबर आपल्या स्वतःच्या शक्तीच्या आधारावर इतर जहाल शक्तींना बरोबर घेऊन स्वतंत्र लढाऊ चळवळीही चालवल्या.^९

स्वातंत्र्याच्या इतिहासात लाहोर अधिवेशनाला महत्वाचे स्थान आहे. कारण याच अधिवेशनात कॉग्रेसने संपूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा केली. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष पंडित नेहरु होते. संपूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा झाल्यानंतर इंग्रज राज्यकर्त्यांशी अहिंसक संघर्ष

करावा लागणार हे उघड होते. त्याविषयी अंतिम निर्णय महात्मा गांधी घेणार होते. त्यानुसार ६ एप्रिल १९३० रोजी महात्मा गांधीनी देशव्यापी कायदेभंगाची चळवळ सुरु केली. दांडी येथे मिठाचा सत्याग्रह करून त्यांनी चळवळीचा शुभारंभ केला. त्यानंतर देशात आणि महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी मिठाचे सत्याग्रह झाले. मुंबई ही सविनय कायदेभंगाची सर्वात मोठी रणभूमी ठरली. मुंबई बरोबरच महाराष्ट्रातील अनेक ठिकाणी तसेच खेडेपाडयातून सविनय कायदेभंग घडून आला. सातारा जिल्हा या आंदोलनात अग्रेसर होता. सातारच्या प्रतिसरकारचे नेते बाबूराव चरणकर आणि क्रांतिसिंह नाना पाटील ही या आंदोलनात सहभागी झाले होते. खेडयापाडयातून सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीचा प्रचार करण्याचे काम विठ्ठल रामजी शिंदे, हरिभाऊ तुळपुळे, वासुकाका जोशी, धर्यानंद कोसंबी आणि केशवराव जेधे यांनी केले. बाबू गेनू नावाचा कामगाराने मुंबई येथे हौतातम्य स्वीकारले. महात्मा गांधीना यावेळी अटक करण्यात आली. ब्रिटीश सरकारने सविनय कायदेभंग चळवळ दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला. पण लॉर्ड आर्विन यांनी पुढाकार घेऊन ब्रिटीश सरकार व काँग्रेस नेते यांच्यात एक समझोता घडवून आणला आणि सर्व काँग्रेस नेत्यांची सुटका करण्यात आली. मात्र सरकारने वसाहतीचे स्वराज्य देण्याचे नाकारले.^९

पुढे मॅकडोनाल्ड यांनी सुप्रसिद्ध जातिय निवाडा सादर केला. त्यामध्ये अस्पृश्यांना व मुस्लिमांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात आले होते. गांधीजींनी अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र मतदार संघास विरोध केला. तर डॉ. आंबेडकरांनी त्याचे समर्थन केले. महात्मा गांधीनी प्राणीतिक उपोषणास सुरुवात केली. यावर मार्ग काढण्यासाठी एक समझोता घडवून आणला तोच ऐतिहासिक पुणे करार होय. नंतर गांधीजींनी स्वतळा अस्पृश्योधरासाठी वाहून घेतले.^{१०}

१९३० च्या चळवळीत सहभागी झालेल्या अनेक नेत्यांना नाशिकच्या तुरुंगात डांबण्यात आले. त्यावेळी त्या नेत्यांमध्ये विविध विषयांवर विचारमंथन घडून आले.

नाशिकच्या तुरुंगात जयप्रकाश नारायण अच्युतराव पटवर्धन, अयूप्रमेहर अली, मिनू यसानी, अजोक मेहता, ना. ग. गोरे, शिरुभाऊ लिमये, एस. एम. जोशी आदि नेते होते. या तरुण वर्तुळात मार्क्सच्या विचारांची चर्चा होऊ लागली. येरवडा तुरुंगातही मार्क्सचे साहित्य वाचले जाऊ लागले. महाराष्ट्राप्रमाणेच उत्तर प्रदेश, बिहार येथील तुरुंगामध्ये स्वातंत्र्य लढ्यातून आलेल्या तरुण कार्यकर्त्यांना मार्क्सच्या विचारांबद्दल कुतूहल निर्माण झाले. रशियन राज्यक्रांतीचा प्रभाव या नेत्यांवर पडला. मार्क्सवादी ग्रंथाचे वाचन व चर्चा या तरुण स्वतंत्र्य सैनिकांत चालत असे. या बरोबरच स्वातंत्र्य चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करणारे महाराष्ट्रात आचार्य भागवत, आचार्य जावडेकर, आचार्य विनोबा भावे, उत्तर प्रदेशात आचार्य नरेंद्र देव यांच्यासारखे व्यासंगी पुढारीही होते. यामुळे गांधीवाद, समाजवाद आदे विषयांवर या नेत्यांच्या मनात एक विचारमंथन सुरु होते.^{११}

हे सर्व नेते महात्मा गांधीबद्दल आदर बाळगून होते. पण त्यांच्या काही धोरणांवर व मार्गवर सडेतोड टीका करणारेही होते. भगतसिंग, राजगुरु, चंद्रशेखर आझाद इ. क्रांतीकारकांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. रशियात झालेल्या अभूतपूर्व अशा कामगार क्रांतीने हे तरुण नेते प्रभावित झाले होते. गांधीजींनी राष्ट्रीय आंदोलन एका टप्प्यापर्यंत आणले आहे पण ते अधिक तीव्र केले पाहिजे अशी समजून या तरुणांमध्ये झाली. धर्माच्या व जातीच्या भेदपलिकडे जाऊन वर्गीय संघटनांची कास धरली पाहिजे. लोकांना कामगार, किसान, युवक अशा जाती धर्मनिरपेक्ष पातळीवरून आवाहन केल्याने राष्ट्रीय ऐक्य अधिक बळकट करता येईल. हिंदू-मुसलमान, स्पृश्य-अस्पृश्य वगैरे सर्व जातिधर्माच्या लोकांचे प्रश्न कामगार, किसान किंवा युवक या नात्याने एकाच प्रकारचे आहेत व या वर्गीय प्रश्नांवर त्यांना एकत्र आणले तरच धर्माच्या व जातीच्या आधारावर जगणाऱ्या साम्राज्यशाही धार्जिण्या वृत्तीवर मात करता येईल अशी समजूत मार्क्सवादाच्या अभ्यासाने या तरुण

कार्यकर्त्यांची झाली. म्हणून राष्ट्रीय चळवळीत मार्क्सवादी विचारांच्या आधारावर जनतेला संघटीत केले पाहिजे अशा निष्कर्षाला हे तरुण कार्यकर्ते एकत्र आले.

नाशिकच्या तुरुंगात मार्क्सवादी तत्वज्ञानाच्या सहाय्याने काम करावयाचे हे ठरत्यानंतर भारतात मार्क्सवादाच्या सहाय्याने काम करणारा कम्युनिष्ट पक्ष असताना आपले वेगऱ्ठे प्रयत्न कशासाठी याचेही समर्थन या मंडळींना करणे भाग होते. आंतरराष्ट्रीय कम्युनिष्टांच्या व ब्रिटीश कम्युनिष्टांच्या मार्गदर्शनाखाली चालणाच्या भारतीय कम्युनिष्ट पक्षाचा हिंदी स्वातंत्र्य आंदोलनास विरोध होता. आचार्य नरेंद्र देव यांनी मार्च १९२९ मध्ये ‘सोळ्हीएट रशियाची आशिया संबंधीची नीती’ या नावाचा एक लेख प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये ते म्हणतात “कम्युनिष्टांच्या दृष्टीने साम्यवादाचा सिध्दांत हीच मुख्य गोष्ट असून बाकी सर्व गोष्टी गौण आहेत. सोळ्हीएट रशिया राष्ट्रवादाला विरोधी आहे आणि त्याने एखाद्या राष्ट्रला एखाद्या राष्ट्राला स्वातंत्र्य होण्यासाठी काही मदत केलीच तर आपणास साम्यवादाचा प्रयोग करण्यासाठी नवे तंत्र हाती येईल या दृष्टीने करण्यात येते.”^{१२}

१९३० साली नरेंद्र देव व जयप्रकाश नारायण यांची भेट झाली. त्यावेळी मार्क्सवाद आंतरराष्ट्रीय कम्युनिष्ट चळवळ, भारतीय कम्युनिष्टांचे धोरण व समाजवादांनी राष्ट्रीय आंदोलन संदर्भात घ्यावयाची भूमिका याबाबत दोघांचेही मतैक्य झाले. सारांश नाशिक तुरुंगात एकत्र आलेल्या या तरुण नेत्यांना मार्क्सवादाचे आकर्षण होते. तर गांधीजींचा मार्ग अपुरा वाटत होता. त्याचबरोबर कम्युनिष्टांचा मार्ग चुकीचा वाटत होता. म्हणून भारतात मार्क्सवादी विचारांचा एक पक्ष असला तरी कम्युनिष्टांच्या स्वातंत्र्य चळवळीकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनामुळे मार्क्सवाद व गांधीवाद यांच्यात समन्वय साधणारा असा एक पक्ष त्यांना अभिप्रेत होता व त्यातूनच कॉग्रेस समाजवादी पक्षाचा जन्म झाला.

या समाजवाद्यांचे जसे कम्युनिष्टांबरोबर मतभेद होते. तसेच महात्मा गांधी व काँग्रेसचे जुने पुढारी यांच्या बरोबरही मतभेद होते. गांधीजींचे अहिंसेचे धोरण त्यांना मान्य नव्हते. व्यक्तिगत हिंसा किंवा दहशतवाद या गोष्टी त्यांना मान्य नसल्या तरी स्वातंत्र्यासाठी जनतेचा सशस्त्र उठाव त्यांना मान्य होता. तसेच काँग्रेसमधील ब्रिटीशांबरोबर तडजोड करण्याची वृत्ती त्यांना कबूल नव्हती. या तडजोडवादी वृत्तीला विरोध करण्यासाठी व राष्ट्रीय आंदोलन कष्टकरी जनतेपर्यंत नेण्याच्या हेतूने जयप्रकाश नारायण यांनी आपल्या तरुण व समाजवादी विचारांच्या सहकाऱ्यांच्या सहाय्याने काँग्रेसमध्येच राहून काँग्रेस समाजवादी पक्ष संघटीत करण्याचा विचार पक्का केला आणि हा निर्धार मनाशी बाळगूनच हे सर्व नेते तुरुंगाच्या बाहेर आले.^३

यासंदर्भात १९३४ च्या १५ व १६ मेस या तरुण समाजवादी नेत्यांचे पहिले सम्मेलन पाटगा येथील अंजूमन इस्लामिया हॉलमध्ये भरविण्यात आले. या सम्मेलनात समाजवादी पक्षाच्या घटनेचा एक मसुदा तयार करण्यात आला. पक्षाचे धोरण, स्वरूप याबाबत एक आयखडा तयार करून तो सर्व प्रांतांमधील तरुण कार्यकर्त्यांत प्रस्तुत केला.^४ पुढे पूर्वत्यारीच्या अहवालावर चर्चा करण्यासाठी निवडक निर्मंत्रित कार्यकर्त्यांची बैठक १९३४ च्या ऑगस्टमध्ये बनारस येथे घेण्यात आली. आचार्य नरेंद्र देव यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या बैठकीस जयप्रकाश नारायण, डॉ. राममनोहर लोहिया, अच्युतराव पटवर्धन, मसूद मेहेरअली, एम.एम. जोशी, अशोक मेहता आदी कार्यकर्ते हजर होते. सोशालिष्ट पार्टीची घटना अीण कार्यक्रम यांचे स्वरूप या बैठकीत निश्चित करण्यात आले.^५

त्यानंतर लोेच ऑक्टोंबर १९३४ मध्ये मुंबई येथे काँग्रेस समाजवादी पक्षाचे पहिले रितसर अधिवेशन घेण्यात आले. या अधिवेशनात पक्षाची घटना व कार्यक्रम मंजूर करण्यात आले. ब्रिटिश साम्राज्यवादापासून मुक्त अशा स्वतंत्र भारताची स्थापना व भारतात

समाजवादी समाजरचनेची उभारणी असे पक्षाचे ध्येय ठरविण्यात आले.^{१६} तसेच या अधिवेशनात जयप्रकाश नारायण यांनी समाजवादी पक्षाचे सरचिटणीस व्हावे आणि आचार्य नंद्र देव यांनी पक्षाचे अध्यक्ष व्हावे असाही निर्णय घेण्यात आला. यानंतर जयप्रकाश नारायण यांनी पक्ष संघटनेसाठी भारताच्या सर्व भागामध्ये दौरा काढला. त्यांच्या व्यक्तिमत्वाच्या प्रभावामुळे स्वातंत्र्य चळवळीतील अनेक तरुण कार्यकर्ते काँग्रेस समाजवादी पक्षाकडे आकृष्ट झाले. त्याचप्रमाणे डॉ. लोहिया, मुसूद मेहरेअली उच्युतराव पटवर्धन, अशोक मेहता, एस. एम्. जोशी, ना. ग. गोरे आदी सहकाऱ्यांच्यावर जयप्रकाश नारायण यांनी वेगवेगळ्या प्रांतांमध्ये पक्ष संघटना बांधण्याच्या जबाबदाऱ्या सोपविल्या. त्यालाही उत्तम प्रतिसाद तरुण कार्यकर्त्यांकडून मिळू लागला. शहरातील कॉलेज विद्यार्थ्यांमध्ये समाजवादी विचाराबद्दल आकर्षण निर्माण होऊ लागले.

१९३६ साली काँग्रेसचे अधिवेशन महाराष्ट्रात फैजपूर येथे भरले. पंडित नेहरु यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात आपण समाजवादी विचारांचे आहोत हे निःसंदिग्धपणे सांगितले. जयप्रकाश नारायण यांनी स्वातंत्र्य चळवळीच्या विशाल प्रवाहात राहूनच काय कराऱ्याचे हा निर्णय घेतला असल्यामुळे काँग्रेसच्या काही मर्यादा त्यांनी मान्य केल्या. त्याचवेळी काँग्रेस बाहेर आपण कामगारांच्या आणि शेतकऱ्यांच्या संघटना वर्गीय भूमिकेवरून बांधल्या पाहिजेत असाही निर्णय घेतला. यानुसार जयप्रकाशांनी स्वामी सहजानंदाच्या नेतृत्वाखालील किसान सभेशीही सहकार्य केले आणि किसानांची शक्तीशाली चळवळ उभी केली. काँग्रेसमधील काही जमीनदारांनी किसान सभेस काँग्रेसजणांनी सहकार्य करून नये असे फर्मान काढले. जयप्रकाशांना हे आवडले नाही. त्यांनी किसान चळवळीविरुद्ध काँग्रेसने असणे हे अदूरदर्शीपणाचे ठरेल असे बजावले. ही चळवळ काँग्रेसविरुद्ध नसून काँग्रेसचे हात बळकट करण्यासाठीच आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्य लढ्यास

अधिकच धार येईल. यावरुन काँग्रेसमध्ये फूट पाडणे आत्मघातकी आहे असेही जयप्रकाशांनी सांगितले. पण काँग्रेसमधील जमीनदारांना हे मान्य झाले नाही हा अतीविरोध पुढेही चालूच राहीला.^{१४}

इकडे ट्रेड युनियन चळवळीत काँग्रेस समाजवादी पक्षाने काय करावयास सुरुवात केली होती. यातूनच समाजवादी आणि कम्युनिष्ट यांच्यात मैत्री होण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. समाजवाद्यांच्या इंडोनियन चळवळीच्या पुढाकाराने अनेक रॉयवादी व कम्युनिष्ट काँग्रेस समाजवादी पक्षात सामील झाले. यातूनच जयप्रकाश नारायण यांनी समाजवादी व कम्युनिष्टांच्या एकीकरणाचे प्रयत्न सुरु केले.^{१५} पण रॉयवादी व कम्युनिष्ट काँग्रेस समाजवादी पक्षांनी संघटना आपल्या ताब्यात घेण्याच्या प्रयत्नात होते तर कम्युनिष्ट समाजवाद्यांना मार्क्सवादी मानायलाच तयार नव्हते. तरीही जयप्रकाश यांच्या आग्रहानुसार कम्युनिष्टांना समाजवादी पक्षात प्रवेश देण्यात आला. डॉ. लोहिया व मिनू मसानी यांना हा निर्णय मान्य नव्हता. पुढे कम्युनिष्ट जसजसे समाजवादी पक्षात दाखल झाले. तसेतसे त्यांनी समाजवादी पक्षात फूट पाडावयास सुरुवात केली. समाजवाद्यांच्या संघटना काबीज करण्यास सुरुवात केली. तर रॉयवाद्यांनी काँग्रेस समाजवादी पक्ष हा पक्ष म्हणून न राहता तो काँग्रेसमधील एक डावा गट म्हणून राहावा असा आग्रह धरला. १९३६ साली मानवेंद्रनाथ रॉय तुरुंगातून सुटून आल्यानंतर रॉयवाद्यांची धोरणे बदलली आणि थोड्याच दिवसात रॉयवादी काँग्रेस समाजवादी पक्षामधून बाहेर पडले.

कम्युनिष्टांनीही भारतातील समाजवाद्यांवर “भांडवलशाहीचे डावे सोंग” अशी टीका करावयास सुरुवात केली. यावेळी मिनूमसानी यांच्या हाती कम्युनिष्ट्यांचे एक मुख पत्रक आले त्यांनी ते पत्र पक्षाच्या कार्यकारी मंडळापुढे ठेवले त्याचा आशय असा होता की,

“कम्युनिष्टांनी हिंदुस्थानात स्वतःखेरीज कोणत्याही समाजवादी पक्षाचे अस्तित्व टिकू देता कामा नये. कम्युनिष्टांचा पक्ष हाच एकमेव व खराखुरा समाजवादी पक्ष आहे.”

यामुळे समाजवादी नेत्यांच्या मनात कम्युनिष्टांबद्दल संशय वाढत गेला आणि १९३९ साली मुंबई येथे समाजवादी पक्षाच्या कार्यकारी मंडळाने कम्युनिष्टांना पक्षातून राजीनामे देण्यास सांगण्याचा निर्णय घेतला.^{१९} याचवेळी दुसरे महायुध्द सुरु झाले. भारत इंग्लंडच्या बाजूने युध्दात सामील झाला आहे असे व्हॉईसरॉय लॉर्ड लिनलियगो यांनी जाहीर केल. काँग्रेसने याला विरोध केला. यामुळे देशभर स्वातंत्र्य चळवळीला अनुकूल वातावरण तयार झाले. १९३९ च्या डिसेंबर महिन्यात जयप्रकाश नारायण यांनी युध्दासंबंधी काँग्रेस समाजवादी पक्षाची भूमिका स्पष्ट करणारे एक पत्रक काढले त्यामध्ये युध्दाविरोधी प्रचारासाठी काँग्रेसला सक्षम बनविणे, भाषण स्वातंत्र्यावरील बंधने तोडणे, किसान कामगारांच्या संघटना बळकट करणे आणि स्वातंत्र्य लढ्याची तयारी करणे असा कार्यक्रम दिला. युध्दाला विरोध केल्याबद्दल सरकारने जयप्रकाशांना नऊ महिन्यांची शिक्षा ठोठावली, महात्मा गांधीनी या घटनेचा निषेध केला.^{२०} आणि ६ जुलै १९४२ रोजी वर्धा येथे काँग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक घेऊन लढ्याचा निर्धार केला. या बैठकीत ब्रिटीशांनी भारत सोडून जावे, सर्व सत्ता आमच्या हाती द्यावी असे निक्षून बजावले. आणि ‘चले जाव’ ची ऐतिहासिक घोषणा केली. ७,८, व ९ ऑगस्ट रोजी मुंबई येथील अधिवेशनात ‘करेंगे या मरेंगे’ हा संदेश देऊन जनतेला निकराचे आवाहन केले.^{२१} त्यानुसार जनता पेटून उठली. देशव्यापी आंदोलन सुरु झाले. महात्मा गांधी, पंडित नेहरु, सरदार पटेल, मौलाना आझाद आदी नेत्यांना तुरुंगात स्थानबद्द करण्यात आले.^{२२}

यावेळी अच्युतराव पटवर्धन डॉ. राममोहर लोहिया एस.एम. जोशी, अरुण असफअली, सुचेता कृपलानी आदी नेते भूमीगत झाले. या नेत्यांनी एक कृती समीती

स्थापन केली. या कृती समीतीने सरकारी कचेच्यांवर मोर्चे नेऊन त्या ताब्यात घेण्याचे व सरकारी कामकाज बंद पाडण्याचे आदेश दिले. शहरातल्या कामगारांना असहकाराचा आदेश दिला. त्यावेळी मुंबईत सार्वत्रिक हरताळ पाळण्यात आला. विद्यार्थ्यांनी शाळा-महाविद्यालये बंद पाडली.^{२३} ब्रिटिश सरकारने मोर्चावर लाठी हल्ले केले; गोळीबार केला, शेकडो जण हुतात्मे झाले. पण लोकांचे आंदोलन वाढतच राहिले.

महाराष्ट्रात सातारा, वडूज, इस्लामपूर, रायगड, महाड येथे मोर्चावर गोळीबार झाला. तर उत्तर प्रदेशमध्ये बालीया, पश्चिम बंगालमधील मिदनापूर येथे ब्रिटिशांनी हत्याकांड केले. स्त्रीयांच्यावर अत्याचार केले. यावेळी सर्व भूमिगत नेते मुंबईला ताडदेव येथे एका गुप्त ठिकाणी जमले व स्वातंत्र्य आंदोलन चालविण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रांतांमध्ये जाऱ्या चळवळ संघटित करण्याचा निर्णय घेतला. डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी मुंबई येथे विद्युत जव्हरी, उषा मेहता आदी तरुण विद्यार्थ्यांना हाताशी धरून मुक्तपणे स्वतंत्र भारताचा रेडीओ सुरु केला. या रेडीओवरुन अच्युतराव पटवर्धन, अरुणा असफअली, डॉ. लोहिया आदी नेते भाषण करून जनतेला मार्गदर्शन करून लागले. भूमीगत चळवळीने सरकारच्या दलपवळण यंत्रणेवर हल्ला करण्याचे ठरवून तारा तोडणे, पूल उडवणे हे कार्यक्रम देशाच्या विविध भागात सुरु केले. महाराष्ट्रात सातारा जिल्ह्यात क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली क्रांतीकारी कार्यकर्त्यांचे गट डोंगराळ भागात गेले आणि त्यांनी गनिमी काब्याने लढून सरकारी यंत्रणा दुर्बल केली. लोकांना न्याय देणारे ‘प्रतिसरकार’ उभे केले. या प्रतिसरकारमध्ये समाजवादी नेते अच्युतराव पटवर्धन यांचाही मोठा वाटा होता. ठाणे जिल्ह्यात सिध्दगडाभोवती भाई कोतवाल या तरुण क्रांतिकारक समाजवादी कार्यकर्त्यांने आपल्या कार्यकर्त्यांच्या मदतीने दहा गावातून ब्रिटिश राजवट नष्ट केली. यावेळी जयप्रकाश नारायण हे हजारीबाग येथील तुरुंगात होते. १९४२ च्या दिवाळीत त्यांनी

तुरुंगातून पलायन केले. भूमीगत चळवळीतील नेत्यांशी त्यांनी संपर्क साधला. भूमीगत झालेल्या समाजवादी नेत्यांनी घालहेर येथे एक बैठक घेतली. बैठकीस जयप्रकाश नारायण, डॉ. लोहिया, अच्युतराव पटवर्धन, अरुणा असफलली, एस.एम. जोशी आदी नेते हजर होते. या बैठकीत भूमीगत चळवळ सातत्याने चालविण्यासाठी कार्यकर्त्यांना कार्यक्रम देण्याचे ठरले. यानुसार घातपाताचे कार्यक्रम आखणे, गुप्त पत्रके काढणे व जनतेला माहिती देणे, आझाद दस्ते उभारणे, शस्त्रे मिळविणे इत्यादिवर भर देण्यात आला. यानंतर कोसी नदीच्या किनाऱ्यावर डॉ. लोहिया व जयप्रकाश यांनी आझाद हिंदुस्थानची आकाशवाणी सुरु केल. आकाशवाणीवरून स्वातंत्र्य संग्रामाची वृत्ते प्रसारीत केली जाऊ लागली. आझाद दस्त्यांचे प्रशिक्षणही, त्याव्दारे दिले जाऊ लागले. ‘क्रांतीकारी’ नावाचे एक मासिकही त्यावेळी काढण्यात आले. अच्युतराव पटवर्धन व एस.एम. जोशी हे संपादक म्हणून काम करीत.

यावेळी देशाच्या अनेक भागातील भूमीगत नेत्यांना पकडण्यात आले. महाराष्ट्रात एस. एम. जोशी, ना.ग. गोरे, शिरुभाऊ लिमये, साने गुरुजी यांना अटक करून सरकारने महाराष्ट्र कटाचा खटला उभा केला. जयप्रकाश नारायण व डॉ. लोहिया यांनाही १९४४ मध्ये पकडण्यात आले. लाहोरच्या तुरुंगात त्यांची रवानगी करण्यात आली. पंडीत नेहरु यांनी ४२ च्या चळवळीतील सर्व घटनांची जबाबदारी स्विकारली. ११ एप्रिल १९४६ रोजी डॉ. लोहिया व जयप्रकाश यांची तुरुंगातून मुक्तता करण्यात आली. महात्मा गांधींची प्रकृती चिंताजनक बनल्यामुळे सरकारने त्यांचीही मुक्तता केली. त्यानंतर महात्मा गांधींनी भूमीगत चळवळ बंद करण्याचा निर्णय घेतला. भूमीगत चळवळीतील समाजवादी नेत्यांना हा निर्णय आवडला नाही.^{३४} या नेत्यांनी एक बैठक घेतली आणि त्यानंतर त्यांचे असे मत बनले की १९४२ च्या चळवळीत नव्या शक्तींचा उदय झाला आहे. त्या शक्तींना आपल्या बरोबर

ठेण्यासाठी ‘ऑगस्ट क्रांती’ च्या नावाने संघटना बांधली पाहिजे, चळवळी केल्या पाहिजेत. विशेषत: अच्युतराव पटवर्धन यांचे असे मत होते. त्यावेळी मुंबई व महाराष्ट्रात सेवादलाची चळवळ फोफावत होती. रत्नागिरी, सातारा, सांगली, खानदेश, कोल्हापूर आदी भागातील लोक या नेतृत्वाकडे आकर्षित होत होते. मुंबईमध्ये कामगारांच्या संघटना तयार होत होत्या. या नव्या समाजवादी शक्तीच्या उदयाने कम्युनिष्ट व काँग्रेसचे प्रस्थापित नेतृत्वापुढे एक आव्हान निर्माण झाले. आपल्या भावी कार्याचे स्वरूप काय राहावे याचा विचार करण्यासाठी मुंबईला देशातल्या निवडक कार्यकर्त्यांची एक बैठक १९४६ च्या १८, १९ व २० मे रोजी आयोजित करण्यात आली. यावेळी जी चर्चा झाली त्यामध्ये पक्षाच्या पुनरुज्जीवनाचा निर्णय घेण्यात आला. पक्षाच्या जुन्या कार्यकारिणी सदस्यांनी राजनामे दिले व जयप्रकाश नारायण यांना नव्या कार्यकारिणींनी रचना करण्याचा अधिकार देण्यात आला. या काळात नव्या परिवर्तनाची जाणीव देशभर सर्व वर्गातील घटकांना होत होती. आपल्या नव्या शक्तीनीशी समाजवादी लोक या चळवळीत अग्रेसर झाले होते.

मार्च १९४७ मध्ये समाजवादी पक्षाचे अखिल भारतीय अधिवेशन कानपूर येथे भरले. या अधिवेशनात ‘काँग्रेस समाजवादी पक्ष’ या नावातील काँग्रेस शब्द काढून टाकण्याचा आणि पक्षाचा आधार व्यापक करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या ठरावावर जी चर्चा झाली त्यावरून तरुण कार्यकर्त्यांचा कल फार दिवस काँग्रेसमध्ये आपण राहता कामा नये असा दिसून आला. कानपूर येथे पक्षाच्या जडण घडणीविषयी प्रांतिक नेत्यांमध्ये चर्चा झाली. यावेळी काँग्रेस व समाजवादी पक्ष यांच्या संबंधाचा प्रश्न हा समाजवादी चळवळीतील चर्चेचा प्रमुख विषय होता. काँग्रेस पक्षाची नवीन घटना तयार करण्याचा विचार चालू होता. नव्या घटनेनुसार काँग्रेसमध्ये स्वतंत्र पक्षाच्या अस्तित्वावर प्रतिबंध घातला जाईल अशी लक्षणे दिसत होती. दिल्लीला काँग्रेस पुढाच्यांच्या बरोबर मनमोकळी

चर्चा व्हावी असे ठरले. तत्पूर्वी पक्ष नेत्यांमध्ये आपापसात वरील चर्चा झाली. उत्तर प्रदेशात काम करणाऱ्या नेत्यांना कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमात परिवर्तन घडवून आणता येईल या बाजूचे नव्हते. तर नव्या राज्याचा पाया दृढ करणे, विघटनाच्या प्रवृत्तीला आण्या घालणे व समाज परिवर्तनाच्या दृष्टिने पावले टाकणे ही सद्य स्थितीतील आपली प्रमुख कर्तव्ये आहेत असे लोहियांचे मत होते. हे कार्य परिणामकारक करण्यासाठी कॉंग्रेसने जर कायापालट घडवून आणला तर समाजवादी पक्षाचे विसर्जन करण्यासही हरकत नाही असे लोहियांचे मत होते.

दिल्लीच्या वाटाघाटीपूर्वी १५, १६, १८ व १९ मे १९४७ रोजी अरुणा असफली, अशोक मेहता, अच्युतराव पटवर्धन व पुरुषोत्तम त्रिकमदास यांच्यामध्ये मुंबई येथे प्रदीर्घ चर्चा झाली. आचार्य नरेंद्र देवांना कॉंग्रेस स्वतः समाजवाद बनेल याची खात्री नव्हती. यावेळी महात्मा गांधींनी समाजवाद्यांनी कॉंग्रेसमध्ये राहवे असे मत व्यक्त केले. परंतु हे कॉंग्रेस नेत्यांच्या सदिच्छेने व्हावे अन्यथा नित्य कटकटींना तोंड द्यावे लागेल असा त्यांचा अभिप्राय होता. त्याचबरोबर समाजवाद्यांनी कॉंग्रेस मध्ये विरोधक म्हणून राहून नये तिचे बिगर संसदीय क्षेत्र आकुंचीत आहे. त्याचा विस्तार करण्याचा समाजवाद्यांनी खास प्रयत्न करावा. अहिंसेचा मनापासून स्वीकार करावा असेही गांधीजी म्हणाले.^{३४}

याच काळात बंगाल आणि बिहारमध्ये हिंदू व मुसलमानांच्यामध्ये भीषण दंगे झाले. नौआखलीतील हिंदूच्या कतलीनंतर गांधीजी तेथे शांतता प्रस्थापनेसाठी गेले. बिहारमध्ये जातीय दंगली शमविष्यासाठी जयप्रकाश नारायण व त्यांचे सहकारी त्यांनी अतोनात धडपड केली. वाटाघाटीचे गुन्हाळ दिर्घकाळ चालू राहिली. बॅ. जिना यांनी मुसलमानांना पाकिस्तान हवे ही भूमिकाच दृटाग्रहाने कायम ठेवली. त्रिपक्ष शिष्टमंडळाने आणि

व्हॉडेसरॉय माऊंट बॅटन यांनी भारताची फाळणी अटल आहे अशीच भूमीका घेतली. अखेर काँग्रेसने भारताची फाळणी मान्य केली.

१९४६ साली बाबू राजेंद्र प्रसाद यांच्या अध्यक्षतेखाली घटना समीती स्थापन झाली. परंतु जयप्रकाश नारायण यांच्या कल्पनेतील ती घटना समिती नव्हती. फाळणीला मान्यता देण्यास तयार नसलेल्या समाजवादी पक्षाने घटना समितीत सामील न होण्याचे ठरविले.^{२६}

१९४८ च्या मे महिन्यात काँग्रेस समाजवादी पक्षाचे अखिल भारतीय अधिवेशन महानाष्टात नाशिक येथे भरले. अधिवेशनात पक्षाने काँग्रेसच्या बाहेर पदून समाजवादी पक्ष म्हणून स्वतंत्रपणे कार्य करावे असा निर्णय घेण्यात आला. पक्षाच्या भूमिकेचे विस्तृत विवरेन जयप्रकाश नारायण यांनी केले. स्वातंत्र्याला समतेची जोड असलीच पाहिजे असे सांगून हे परिवर्तन समाजात घडवून आणण्यासाठी समाजवादी पक्षाने साधनशुचिता पाळली पाहिजे असे आग्रहाने प्रतिपादन केले. आचार्य नरेंद्र देव हे समाजवादी पक्षाचे अध्यक्ष झाले आणि जयप्रकाश नारायण यांनी पक्षाच्या सरचिटणीस पदाची जबाबदारी स्वीकारली.^{२७}

त्यानंतर समाजवादी पक्षाचे ७ वे अधिवेशन १९४९ मध्ये पाटणा येथे भरले. या अधिवेशनात मंजूर झालेल्या राजकीय ठरावात हिंसात्मक क्रांतीचा मार्ग देशाच्या वर्तमान परिस्थितीत त्याज्य मानण्यात आला व शांततामय लोकशाही मार्गिनेच समाजवादाच्या निर्मिनीचा निर्धार जाहिर केला. १९४९ पर्यंत ‘सोशालिस्ट पार्टी’ हा क्रियाशील कार्यकल्यांचा मर्यादित पक्ष होता. अहिंसात्मक क्रांतीच्या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी पक्षाची ही घडण योग्य होती. परंतु व्यापक स्वरूपाच्या लोकशाही समाजवादी आंदोलनासाठी पक्षाची बैठकही व्यापक असणे आवश्यक आहे. या दृष्टिने पाटणा येथील अधिवेशनात प्रदीर्घ चर्चेनंतर समाजवादी पक्षाचे दरवाजे समाजवादी पक्षाचे श्येय, धोरण व कार्यक्रम मानणाऱ्या सर्वांना खुले करण्याचे ठरविले. समाजवादी पक्षाचे

घ्येय, धोरण व कार्यक्रम यावर वर्ग- संघटनांचा प्रभाव पडावा या उद्देशाने इंडोनियन, किसान संघटना व सहकारी संस्था यांना नव्या घटनेत, सामुदायिक सभासदत्वाचा हक्क देण्यात आला.^{२८}

१९४८ ते ५० या दोन वर्षात स्वतंत्र समाजवादी पक्ष बांधणीसाठी जयप्रकाश यांनी जिवापाड मेहनत घेतली. राजकीय दौरे, कार्यकर्त्यांचे शिक्षण, कामगार चळवळीतील जबाबदारी व किसान चळवळीला हातभार अशा विविध आघाड्यांवर जयप्रकाश नारायण यांचे व्यक्तिमत्व चमकत होते. समाजवादी आंदोलनाने संशोधन कार्याकाडे दुर्लक्ष करू नये म्हणून डॉ. राममनोहर लोहिया यांच्या नेतृत्वाखाली ‘खोज परिषद’ संघटित करण्यात आली. पक्षाला जनतेचा व्यापक पाठिंबा मिळवून देण्याच्या हेतून कामगार व किसान आघाडीवर अत्यंत गतीने काम चालू होते. पक्षाकडे आकृष्ट होणाऱ्या तरुणांना संघटित करण्यासाठी ‘समाजवादी युवक सभेची’ स्थापना करण्यात आली. १९५० साली भरलेल्या समाजवादी पक्षाच्या मद्रास सम्मेलनात जयप्रकाश नारायण अग्रभागी होते या सम्मेलनात अहवाल सादर करतांना पक्षाची नवी घटना अंमलात आणण्याच्या बाबतीत राहिलेल्या उणीवांवर त्यांनी बोट ठेवले होते. वैयक्तिक सभासदत्वाबरोबर सामुदायिक सभासदत्वाची बाजूही भक्कम बनली पाहिजे असे त्यांनी मत व्यक्त केले.^{२९}

१९५२ मध्ये प्रौढ मतदानाच्या आधारावर स्वतंत्र भारतातील पहिली निवडणूक झाली. या सार्वत्रिक निवडणूकीच्या निमीत्ताने भारताच्या कानाकोपन्यात समाजवादाचा संदेश पोहोचविण्याची आकृष्ट संधी पक्षास मिळाली. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांबाबत पक्षाची भूमिका निवडणूक जाहिरनाम्यात स्पष्टपणे मांडण्यात आली होती. नामवंत अर्थशास्त्रज्ञांनी व सोशालिस्ट इंटरनॅशनलचे सेक्रेटरी ज्युलिसस ब्रेन्योल यांच्या सारख्या अधिकारी व्यक्तींनी पक्षाच्या निवडणूक जाहिरनाम्यातील भूमिकेबद्दल गौरवाचे उद्गार

काढले होते. पक्षातर्फे तयार करण्यात आलेल्या जाहिरनाम्यात पक्ष अधिकाररुढ झाल्यास देशातील विविध समस्या सोडविण्यासाठी पहिल्या पाच वर्षात कोणता कार्यक्रम अंमलात आगील याची निश्चित योजना मांडण्यात आली होती. या योजनेत जमिनदारीचे उच्चाटन औद्योगिक विकास, दलित आदीवासींना शिक्षण, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शांतता व समता इ. महत्त्वाच्या कार्यक्रमांना अग्रब्रम दिला होता आणि जगभर चाललेल्या सर्व समाजवादी आंदोलनांना, समाजवाद व लोकशाही या सघटनांवरे भूक व युध्द यांचा प्रतिकार करू पाहगाच्या जनतेच्या सर्व आंदोलनांना समाजवादी पक्ष व समाजवादी चळवळ यांचे सहाय्य राहील याची ग्वाही देण्यात आली होती.

१९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकींमध्ये समाजवादी पक्षाने आपले सामर्थ्य पणाला लावले पण पक्षाला फारसे यश आले नाही. या अनपेक्षित अपयशामुळे पक्षास मोठा धक्का बसला. निवडणुकीतील पराभवामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा विचार करण्यासाठी १९५२ च्या मे महिन्यात पक्षाची खास परिषद पंचमढी येथे भरली. निराश झालेल्या पक्ष सभासदांमध्ये नवा आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे कार्य या अधिवेशनाने केले. अधिवेशनात मंजूर झालेल्या राजकीय भूमिकेमुळे पक्ष सभासदांत आत्मविश्वासाने वारे खेळू लागले. त्याचप्रमाणे अधिवेशनाचे अध्यक्ष डॉ. राममनोहर लोहिया यांच्या अध्यक्षीय भाषणातून सभासदांना समाजवादाचे नवे दर्शन झाले. अधिवेशनात पक्षाच्या राजकीय भूमिकेबद्दल एक निःसंदिग्ध निवेदन करण्यात आले. या निवेदनात समाजवादी पक्षाने काँग्रेस व कम्युनिस्ट पक्षाबरोबर संयुक्त आघाडी अथवा मंत्रीमंडळे बनवून आपले वैशिष्ट्यपूर्ण अस्तित्व गमावू नये, उलट पक्षाचे स्वरूप स्पष्ट व रेखीव राहील आणि समाजवादाचा संदेश दबला जाणार नाही अशा रितीने कार्य करीत रहावे असा इशारा पक्ष सभासदांना देण्यात आला व पक्षाने सातत्याने रचनात्मक कार्य करीत रहावे अशा प्रकारच्या कार्यातूनच पक्षाची

शक्ती संघटीत होईल असा विश्वास व्यक्त करण्यात आला. तसेच समाजामध्ये जेथे जेथे अन्याय दिसेल तेथे तेथे पक्ष सभासदांनी व पक्ष शाखांनी वरुन आदेश येण्याची वाट न पाहता घटनात्मक मार्ग अपुरे पडल्यास सत्याग्रहाच्या साधनाने अन्यायाचा प्रतिकार करावा. रचनात्मक कार्य व अन्यायाचा प्रतिकार या दोन साधनांच्या मदतीने पक्ष जनतेच्या आकंक्षांना संघटीत स्वरूप देणारी प्रभावी शक्ती बनेल असा आशावाद व्यक्त करण्यात आला.

डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात समाजवादी आंदोलनापुढील तात्विक समस्यांचे मौलिक विवेचन केले व समाजवादी विचारांमध्ये मोलाची भर घातली. डॉ. लोहिया यांनी आपल्या भाषणात “समाजवादी विचारधारेने कम्युनिझम व भांडवलशाही यांपासून उसनवारी करण्याचा मोह टाळला पाहिजे. समाजवादाने कम्युनिझमकडून आर्थिक उद्दिष्टे व भांडवलशाहीकडून सर्वसाधारण उद्दिष्टे घेतली व यामुळेच समाजवादी तत्वज्ञान आंतरीक विवादाने पिचून निघाले आहे. म्हणून समाजवादाची आर्थिक आणि सर्वसाधारण उद्दिष्टे यांचा पुन्हा एकवाद शोध घेऊन त्यांच्यामध्ये सृजनशील संवादित्व प्रस्थापित करणे हे समाजवादी तत्वज्ञानाचे उच्च ध्येय असले पाहिजे.” हा विचार समाजवादी आंदोलनास तात्विक बैठक देण्यात उपयोगी पडला.^{३०}

या पार्वतीभूमीवर जयप्रकाश नारायण यांनी किसान मजदूर प्रजा पार्टीचे नेते आचार्य कृपलानी यांच्याबरोबर निवडणूकीनंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीबाबत चर्चा केली. या चर्चेमध्ये समाजपरिवर्तनासाठी प्रयत्न करणाऱ्या, व्यक्तिस्वातंत्र्याबद्दल आस्था बाळगणाऱ्या व देशाच्या सार्वभौम स्वातंत्र्यावर विश्वास असणाऱ्या पक्षांनी परस्परसहकार्य वाढवून देशाचे राजकारण सचेतन करावे. याबद्दल दोन्ही पक्षांमध्ये मतैक्य झाले. यातूनच समाजवादी

पक्षाचे अध्यक्ष नरेंद्रदेव, सरचिटणीस अशोक मेहता व डॉ. राममनोहर लोहिया आणि प्रजा पार्टीचे अध्यक्ष आचार्य कृपलानी यांची २४ व २५ ऑगस्ट, १९५२ रोजी संयुक्त सभा झाली व दोन्हीही पक्षाच्या विलीनीकरणाचा विचार यात करण्यात आला. २६ व २७ सप्टेंबर, १९५३ रोजी दोन्ही पक्षाच्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या सभासदांची संयुक्त सभा मुंबईमध्ये होऊन ‘प्रजा समाजवादी पार्टी’ नावाच्या पक्षाची स्थापना करण्यात आली. “‘शांततामय साधन नी वर्गहिन व वर्णहिन समाजवादी समाजाची स्थापना करणे’” हे पक्षाने उद्दिष्ट ठरविष्यात आले. यानंतर नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या प्रेरणेने मुरु झालेल्या ‘फॉर्वर्ड ब्लॉक’ मधील एका गटानेही प्रजा समाजवादी पक्षात विलीन होण्याचा निर्णय घेतला.

फेब्रुवारी १९५३ मध्ये जवाहरलाल नेहरु यांनी सरकारमधील व सरकार बाहेरील समाजवाद्यांनी कॉंग्रेसशी सहकार्य करावे अशी इच्छा प्रकट केली^{३१} त्यानुसार जयप्रकाश आचार्य नरेंद्र देव व आचार्य कृपलानी यांनी नेहरुंसोबत चर्चा केली. नेहरुंच्या सूचनेचा विचार करून १४ कलमी कार्यक्रम पक्षाने तयार केला. तो पं. नेहरु यांच्याकडे पाठविला. या कार्यक्रमाबाबत जयप्रकाश व नेहरु यांच्या प्रतिक्रिया परस्परविरोधी होत्या. त्यामुळे समाजवादी पक्षात मतभेद झाले म्हणून जयप्रकाश नारायण यांनी २१ दिवसांचे उपोषण केले व पुढे समाजवादी पक्षाचाही त्याग केला. परिणामी समाजवादी आंदोलनातील नेतृत्वाचा एकसंघणा नष्ट झाला. राष्ट्रीय आरोग्य, शुद्ध चारित्र्याचा अभाव निर्माण झाला. जयप्रकाश नारायण पुढे विनोबा भावे यांच्या भूदान चळवळीस समर्पित झाले.^{३२}

१९५३ च्या जूनमध्ये बैतूल अधिवेशनात याचे पडसाद उमटले. प्रजा समाजवादी पक्षाने जातीयवाद व भाषिक कटूता भारतातील कम्युनिष्ट चळवळीचा उपद्रव, मागासलेल्या अर्थव्यवस्थेची राजकीय निकड, ट्रेड युनियन चळवळ व किसान चळवळ, भूदान आंदोलन इ. प्रश्न उपस्थित केले. पण खरी चर्चा ही प्रजा समाजवादी पक्षाने कॉंग्रेसबरोबर संयुक्त

मंडळ बजावावे की नाही याच प्रश्नावर केंद्रीत झाली. याच पार्श्वभूमीवर अशोक मेहता यांनी “मागासलेल्या अर्थव्यवस्थेतील राजकारणाचे स्वरूप म्हणून सत्ताधार” पक्ष आणि विरोधी पक्ष यांनी सहकार्याची व सहमतीची क्षेत्रे शोधून काढली पाहिजेत. मागासलेल्या देशांचा विकास जलद गतीने करावयाचा असेल तर कोणत्याही सरकारला दीर्घकाळ उसंत मिळाली पाहिजे व या दृष्टीने काँग्रेस व समाजवादी पक्ष यांनी समझोता करावा” असा प्रबंध सादर केला. यामुळे काँग्रेसशी सहकार्य की विरोध या विचारांवर पक्ष हेलकावे खात राहिला. त्यास पक्षाचा एक गट काँग्रेसकडे आकर्षित होऊ लागला यातूनच पुढे अशोक मेहता यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला.^{३३}

१०५४ च्या नागपूर अधिवेशनात प्रजा समाजवादी पक्षाचे अध्यक्षपद एस. एम. जोशी यांच्याकडे आले. अशोक मेहतांच्या भूमीकेस यापूर्वीच डॉ. लोहियांनी विरोध केला होता. मधू लिमये व अशोक मेहता यांच्यातील संघर्षातून पक्षाने लिमयेंवर कारवाई केली. डॉ. लोहियांना हे आवडले नाही. त्यामुळे पक्षातील मतभेद वाढत गेले. शेवटी ३० जुलै, १९५५ रोजी जयपूर अधिवेशनात डॉ. लोहियांना प्रजासमाजवादी पक्षातून काढण्यात आले. डॉ. लोहियांनी नवा पक्ष स्थापन केला. समाजवादी पक्षाच्या फुटीमुळे समाजवादी शक्ती दुर्बल बनत गेली. पुढे समाजवादी पक्षातील काही लोकांनी लोहिया यांची भेट घेऊन लोकशाही समाजवादाचा एकच पक्ष निर्माण झाला तर बरे होईल असे मत मांडले. एस. एम. जोशी यांनी समाजवादी पक्ष आणि प्रजा समाजवादी पक्ष यांच्या ऐक्याच्या प्रयत्नास मनापासून साथ दिली होती. कारण यामुळे पक्षाची शक्ती वाढेल असे त्यांचे मत होते.

प्रजासमाजवादी पक्षाच्या भोपाळ अधिवेशनात १९६३ मध्ये एस. एम. जोशी यांना पक्षाध्यक्ष करण्यात आले कारण चिनी आक्रमणानंतर देशात आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाली होती. त्यामुळे पक्षाने चांगले संघटन व्हावयाचे असेल तर एस. एम. जोशीचे नेतृत्व

योग्य झोते. एस. एम. अध्यक्ष झाल्यानंतर महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्यांत नवा हुरुप आला. एम. एस. जोशींनी निवडणूका जिंकण्यापेक्षा विधायक रचनात्मक कार्यातून प्रतिष्ठा निर्माण करावी असे कार्यकर्त्यांना आवाहन केले. त्यामुळे निराशा झटकून कार्यकर्ते पुन्हा कामाला लागले. त्यामुळे एस. एम. जोशींनी प्रजा समाजवादी पक्षातील वैफल्या घालविण्यासाठी लढा देण्याची घोषणा केली. दोन्ही समाजवादी पक्षाच्या एकीकरणाची प्रक्रिया यातूनच सुरु झाली. प्रजा समाजवादी पक्षाच्या कार्यकारिणीने समाजवादी पक्ष व प्रजा समाजवादी पक्ष यांचे एकीकरण व्हावे असा ठराव केला. डॉ. लोहियांनीही विनाअट ऐक्य करण्याविषयी सूचना दिल्या यातूनच एकीकरण घडून येण्यास संधी निर्माण झाली.^{३४}

एकीकरणाचा तपशील ठरविण्यासाठी जी प्राथमिक बैठक झाली या बैठकीस शेतकरी कामगार पक्षाचेही प्रतिनिधी उपस्थित होते. ‘संयुक्त सोशालिष्ट पार्टी’ असे नव्या पक्षाचे नाव निश्चित करण्यात आले. सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय शोषणापासून मुक्त असा समाज लोकशाही आणि शांततामय मार्गाने स्थापन करणे हे पक्षाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. वाराणशी येथील अधिवेशनात प्रजा समाजवादी व समाजवादी यांच्या एकीकरणातून समाजवादी पक्ष १९६५ मध्ये अस्तित्वात आला.^{३५}

संयुक्त समाजवादी पक्षाच्या पुणे अधिवेशनात समाजवादी भारतात समाजवादी महाराष्ट्राची स्थापना करण्याचा निर्धार एस.एम. जोशी यांनी केला- आदिवासी आणि झोपडीवाले यांच्यापासून तरुण कामगार व शिक्षका पर्यंतच्या मराठी समाजातील सर्व घटकांना समाजवादी महाराष्ट्रात काय स्थान असले पाहिजे याची चर्चा केली आणि त्यानुसार या सर्व घटकांना आंदोलनाच्या व संघटनेच्या मुत्रात कसे गोवावयाचे यासंबंधी महत्वपूर्ण निर्णय घेतले. देशातील ८० टक्के पददलितांच्या प्रश्नासाठी लढण्याचे धोरण त्यांनी जाहीर

केले. सरकारने संयुक्त समाजवादी पक्षाचे खच्चीकरण करण्याचे धोरण स्विकारले होते. पण एन्. एम्. जोशीनी न डगमगता ते आव्हान स्विकारून पक्ष संघटन केले व वाढविले.

कोटा येथील संयुक्त समाजवादी पक्षाच्या अधिवेशनाचे एस.एम. अध्यक्ष होते. या अधिवेशनात आदिवासी, शोषीत आणि दलित या सर्वांना समाजवाद्यांबद्दल आपलेपणा वाटू लागला होता. याच काळात १२ ऑक्टोबर १९६७ मध्ये डॉ. लोहियांचे निधन झाले. व्यापक चिंतन करणारा व समाजवादी पक्षाला वैचारिकता देणारा एक महान समाजवादी नेता गेला. त्यानंतर समाजवादी आंदोलन पुन्हा जोर धरील याची आशा राहिली नाही. पुढे संयुक्त समाजवादी पक्षाची पुन्हा दोन शक्ले झाली. मात्र एस.एम्. जोशी यांची समाजवादी ऐक्यांची तळमळ कायम होती. १९७१ मध्ये त्यांच्या प्रयत्नातून नवा ‘भारतीय समाजवादी पक्ष’ अस्तित्वात आला. कर्पूरी ठाकूर हे नव्या पक्षाचे अध्यक्ष व प्रा. मधु दंडवते हे सरचिटणीस म्हणून नियुक्त केले गेले.^{३६}

याच काळात काँग्रेस पक्षाचे विभाजन झाले. ही भारतीय राजकारणातील एक महत्वाची घटना होती. इंदिरा गांधी सत्तेवर होत्या. १९७३ पासून देशातील वातावरण ताणयला लागले. गुजरातमध्ये नवनिर्माण समितीच्या छत्राखाली तरुणांनी आंदोलन केले. या आंदोलनाची व्याप्ती पुढे वाढतच गेली व त्याचे लोट बिहारपर्यंत पोहोचले. या परिस्थितीचा विचार करण्यासाठी जयप्रकाश नारायण यांनी पुढाकर घेतला.^{३७} ५ जून १९७४ मध्ये त्यांच्या नेतृत्वाखाली पाटण्यात अभूतपूर्व मोर्चा काढण्यात आला. इंदिरा गांधींना हे रुचले नाही. जयप्रकाश नारायण यांनी जनमानसाची पकड घेतली व आपला संपूर्ण क्रांतीचा नाश दिला. काँग्रेसमधील तरुण तूक गटाने जयप्रकाशांना पाठिंबा दिला. शेवटी इंदिरा गांधी यांनी आणीबाणी जाहीर केली. सर्व विरोधी पक्षाच्या नेत्यांना व कार्यकर्त्यांना तुरुंगात डांबण्यात आले. जयप्रकाश नारायण यांना अटक करण्यात आली. तुरुंगात त्यांचा छळही

करण्यात आला.^{३८} आणीबाणी विरुद्ध विरोधी पक्षांनी एकत्र येऊन स्वातंत्र्यासाठी, लोकशाही मूल्यांसाठी लढा सुरु केला. या लढ्यात एस.एम. जोशी यांची महत्वाची भूमिका होती. त्यांनी अन्यायाविरुद्ध जनजागरण केले. यावेळी मधू लिमये, जॉर्ज फर्नांडिस, प्रा. मधू दंडवते, राजनारायण मृणालताई गोरे इ. अनेक समाजवादी नेते मिसाखाली अटकेत होते. आणीबाणीविरुद्ध जनजागरण करण्याचे काम यावेळी महाराष्ट्रात ‘साधना’ साप्ताहिकाने केले. वसंत बापट यांनी आणीबाणीविरुद्ध घणाघाती कविता साधनांमधून लिहिल्या^{३९} हजारो कार्यकर्त्यांनी आणीबाणी विरुद्ध सत्याग्रह केले. त्याला चांगला प्रतिसाद मिळाला आणि त्यातूनच जनता पक्षाची निर्मिती झाली. १९७७ च्या निवडणूकीत जनता पक्षाने अभूतपूर्व यश मिळविले. जनता पक्ष सत्तेवर आला.

सारांश भारतीय समाजवादी चळवळीचा हा इतिहास समाजवादाच्या वैचारिक क्रांतीचा इतिहास आहे. या काळात समाजवादी पक्षाने आपले दरवाजे नव विचारांसाठी सदैव उघडे ठेवले. त्या विचारांना आत्मसात करण्याचे धारिष्य सुध्दा बेळोवेळी दाखविले. ही वैचारिक गतिमानता हा भारतीय समाजवादी आंदोलनाचा एक अमूल्य असा ठेवा आहे.

महाराष्ट्रातील लोकशाही समाजवादी विचार -

कॅंग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापना झाल्यानंतर या पक्षाला भारतातल्या वेगवेगळ्या भागामध्ये चांगला प्रतिसाद मिळाला. मुंबई शहर आणि मुंबई प्रांतातील कॅंग्रेस समाजवादी पक्षाला चांगला पाठिंबा मिळाला. इतकेच नव्हे तर या पक्षातील काही प्रमुख नेते महाराष्ट्रातून निर्माण झालेले आपणास दिसतात. या पक्षाची स्थापना झाल्यानंतर अच्युतराव पटवर्धन, अशोक मेहता, युसूफ मेहरअली, प्रा. डागवाला, एस.एम. जोशी इ. महत्वाचे पुढारी या पक्षामध्ये सामील झाले. मुंबई शहरामध्ये कामगार चळवळीमधील समाजवादी विचारांच्या कामगार नेत्यांचे बन्यापैकी वर्चस्व होते. १९४२ च्या चलेजाव चळवळीमध्ये

कॅंग्रेस समाजवादी पक्षातील नेते अच्युतराव पटवर्धन, एस. एम. जोशी, शिरुभाऊ लिमये, ना. ग. गोरे, रावसाहेब पटवर्धन यांनी महत्वाची भूमिका बजावली. महाराष्ट्रातील भूमीगत चळवळीचे नेतृत्व अच्युतराव पटवर्धन यांच्याकडे होते. १९४२ च्या चळवळीत भाग घेतल्यामुळे एक प्रकारची झाल्याळी या चळवळीला प्राप्त झालेली होती. १९४८ साली ज्यावेळी स्वतंत्र समाजवादी पक्षाची स्थापना झाली. त्यावेळी महाराष्ट्रामधून या पक्षाला चांगला पाठींबा मिळाला. राष्ट्र सेवादलामध्ये काम करणारे समाजवादी विचारांचे तरुण समाजवादी पक्षाकडे वळले. सुरुवातीच्या काळामध्ये महाराष्ट्रामध्ये गावोगावी समाजवादी पक्षाला पाठींबा मिळाला. १९५२ च्या निवडणूकीमध्ये आपल्याला चांगल्या जागा मिळतील असे या पक्षाला वाटले. १९५२ च्या निवडणूकीपूर्वी मुंबई महापालिकेत झालेल्या निवडपूकीत चारही जागा समाजवादी पक्षाने पटकाविल्यामुळे या पक्षाला नव्या आशा निर्माण झाल्या. परंतु १९६२ च्या निवडणुकीत मुंबई राज्यात समाजवादी पक्षाचा मोठा पराभव झाला. मुंबई विधान सभेमध्ये फारशा जागा या पक्षाला मिळाल्या नाहीत. त्यामुळे पक्षामध्ये एक प्रकारची निराशेची भावना निर्माण झाली. १९५३ साली पक्षातील एक थोर नेते अच्युतराव पटवर्धन यांनी राजकारणाचा त्याग केला आणि ते बनारसला निघून गेले. अच्युतरावांच्या राजकारण त्यागामुळे पक्षाला मोठा फटका बसला. त्यातच पक्षामध्ये कार्यरत असणारा डावा समाजवादी गट पक्षातून बाहेर पडून कम्युनिष्ट पक्षाला जाऊन मिळाला. १९५४ साली प्रजा समाजवादी पक्ष स्थापन झाला व महाराष्ट्रामध्ये अशोक महता, ना. ग. गोरे व एस. एम. जोशी हे प्रजासमाजवादी पक्षाचे नेते बनले. एसेम हे प्रजासमाजवादी पक्षाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष झाले. एस.एम. जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली प्रजासमाजवादी पक्षाने संयुक्त महाराष्ट्राला चळवळीमध्ये सामील होण्याचा निर्णय घेतला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये सर्वांत महत्वाची भूमिका समाजवादी पक्षाने बजावली.

एस.एन. जोशी हे संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे अध्यक्ष असल्यामुळे १९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये कॉग्रेसचा पराभव झाला आणि संयुक्त महाराष्ट्र समितीला मोठे यश मिळाले. प्रजा समाजवादी नेते नानासाहेब गोरे यांनी कॉग्रेसचे ज्येष्ठ नेते न.वि. गाडगील यांचा पराभव केला. महाराष्ट्र विधानसभेत ३३ जागा या पक्षाला मिळाल्या. हा प्रजा समाजवादी पक्षाच्या इतिहासातील दैदिप्यमान असा काळ होता. परंतु या काळात पक्षामध्ये कुखूरीला सुरुवात झाली होती व डॉ. लोहिया यांच्या विचाराला पाठींबा देणारा जहाल गट पक्षात निर्माण झाला होता. त्यामध्ये मधू लिमये, बंदू गोरे, मृणाल गोरे, बागाईतकर, जॉर्ज फर्नांडीस इ. कार्यकर्त्यांचा संच होता. लोहिया यांनी समाजवादी पक्ष स्थापन केल्यानंतर महाराष्ट्रातील हा गटही पक्षाच्या बाहेर पडला. १९५८ साली लोकसत्तेवर ना.ग. गोरे व बॅ. नाथ पै, अशोक मेहता यांच्यासारखे संसदपटू निवडून गेले. लोकसभेत या तिन्ही संसदपटूनी मोलाची कामगिरी बजावली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीप्रमाणेच प्रजासमाजवादी पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी गोवा मुक्ती चळवळीत भाग घेतला. ना.ग.गोरे यांच्यासह अनेक कार्यकर्त्यांनी या चळवळीत देहंड सोसला. रत्नागिरी जिल्हा हा मुंबईनंतर समाजवाद्यांचा बालेकिल्ला ठरला. १९६० साली संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाली.

१९५७ ते १९६२ या काळात जरी संयुक्त महाराष्ट्र समिती कायम राहिली तरी प्रजा समाजवादी पक्ष व भारतीय कम्युनिष्ट पक्ष यांच्यामध्ये संघर्ष होत राहिला. १९५६ साली हंगेरी ग्रनावरून, १९६१-६२ साली चिनी आक्रमणावरून वाद झाला. त्यामुळे शक्य असूनही १९६० साली संयुक्त महाराष्ट्र समितीने सरकार बनवायचा प्रयत्न केला नाही व मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगलकलश यशवंतरावांनी आणला म्हणून एसेमनी त्यांना धन्यवाद दिले. प्रजासमाजवादी पक्षाची कम्युनिष्ट पक्षाबरोबर राहण्याची तयारी नव्हती. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र होताच तडकाफडकी समितीचे विसर्जन

करण्यात आले. याच दूरदृष्टीच्या धोरणाचे परिणाम १९६२ च्या निवडणूकीत दिसून आले. या निवडणूकीत सर्वच विरोधी पक्षाचा फज्या उडाला आणि काँग्रेसने २६४ पैकी २१५ जागा जिंकल्या. समाजवादी पक्षाला फक्त ९ जागा मिळाल्या आणि पक्षाचे थोर नेते, निवडणूकीत पराभूत झाले. त्यामध्ये एस.एम. जोशी, ना.ग.गोरे, अशोक मेहता इ. चा समावेश होता. १९६३ साली अशोक मेहता यांनी प्रजासमाजवादी पक्षाचा राजीनामा दिला आणि आपल्या अनेक सहाकाऱ्यांच्या बरोबर काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला.^{१०} महाराष्ट्रातून अशोक मेहता यांना साथ देणाऱ्यांमध्ये मोहन धारिया, प्रभाकर कुंटे इ. नेत्यांचा प्रजा समाजवादी नेत्यांचा समावेश होता- अशोक मेहता यांच्या राजीनाम्यानंतर १९६४ साली दोन्ही समाजवादी पक्ष एकत्र आले. एस.एम.-जोशी यांची नव्या समाजवादी पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली. परंतु डॉ. लोहिया मात्र या नव्या पक्षात सामील झाले नाहीत. ते बाहेरच राहिले. परंतु ही एकजूट फार दिवस टिकली नाही. दोन-तीन महिन्यातच कुखूरींना सुरुवात झाली आणि प्रजा समाजवादी पक्षाचे काही नेते संयुक्त समाजवादी पक्षातून बाहेर पडले आणि ना.ग. गोरे यांच्या नेतृत्वाखाली नव्या समाजवादी पक्षाची स्थापना झाली.

महाराष्ट्रामध्ये दोन्ही पक्षाचे बळ जवळजवळ समान होते. या काळात मुंबई येथे जॉर्ज पर्नार्डीस यांचा प्रभाव वाढला. १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीत प्रजा समाजवादी पक्षाला ९ जागा तर संयुक्त समाजवादी पक्षाला ६ जागा मिळाल्या. संयुक्त समाजवादी पक्षाकडे नवे लढाऊ नेतृत्व होते. १९६७ मध्ये प्रजा समाजवादी पक्षातील काही नेते इंदिरा काँग्रेसमध्ये गेले. ना. ग. गोरे यांना काँग्रेसने पाठिंबा दिला व राज्यसभेवर पाठविले. प्रजा समाजवादी व काँग्रेस यांच्यात निवडणूक सहकार्यसाठी वाटाघाटी झाल्या. १९७१ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीत दोन्ही पक्षांचा धुव्वा उडाला. लोकसभेत प्रजा समाजवादी पक्षाला फक्त २ जागा मिळाल्या व संयुक्त समाजवादी पक्षास ३ जागा मिळाल्या. पक्षाला कठीण

परिस्थितीतून वाचविण्यासाठी पुन्हा हे दोन पक्ष एकत्र आले. १९७२ मध्ये पुन्हा एकत्रित समाजवादी पक्षाची स्थापना झाली. श्री चरणसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त समाजवादी पक्ष लोकदलामध्ये विलीन झाला. पण त्या पक्षात महाराष्ट्रातील कोणताही नेता सामील झाला नाही. परंतु महाराष्ट्रातील राजकारणामध्ये जी महत्वाची भूमिका प्रजा समाजवादी नेत्यांनो बजावलेली हेती ती भूमिका त्यांच्याकडे आली नाही. परंतु आणीबाणीच्या काळामध्ये जॉर्ज फर्नांडीस, ना.ग.गोरे, ग. प्र. प्रधान, एस.एम. जोशी वगैरे नेत्यांनी जयप्रलाश नारायण यांच्या चळवळीला पाठिंबा दिला व आणीबाणीविरुद्ध संघर्ष केला. शेवटी जयप्रकाशांच्या सांगण्यावरुन जनता पक्षामध्ये समाजवादी पक्षाचा विजय झाला. १९७५ च्या लोकसभा व १९७८ च्या विधानसभा निवडणूकीत पूर्वाश्रमीच्या समाजवादी पक्षाच्या नेत्यांना निवडणूकीत यश मिळाले.

अशा प्रकारे महाराष्ट्राच्या राजकारणात समाजवादी पक्षाने महत्वाची भूमिका बजावली. अशोक मेहता, जॉर्ज फर्नांडीस, ना.ग.गोरे इ. राष्ट्रीय नेते निर्माण झाले. महाराष्ट्रातील गोवा मुक्ती संग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, भूमिगत चळवळ जीमिन बळाकळू चळवळ या चळवळीमध्ये समाजवादी पक्षाने व प्रजा समाजवादी पक्षाने महत्वाची भूमिका बजावली. राष्ट्रसेवा दल, युवक क्रांती दल व समाजवादी पक्षांनी महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनामध्ये वैचारिक नेतृत्व प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये साने गुरुजींनी स्थापना केलेल्या ‘साधना’ साप्ताहिकाची भूमिका महत्वाची होती. महाराष्ट्रातील समाजवादी नेत्यांनी मोलाचे विचार मांडले. यामध्ये आचार्य जावडेकर, अशोक मेहता, स. ज. भागवत, साने गुरुजी यांचा समावेश होता. एस.एम. जोशी व ना. ग. गोरे यांनी पक्षाला नवे नेतृत्व दिले. परंतु समाजवादाचा विकास करण्याचा नवा विचार दिला नाही. डॉ. लोहिया यांनी पंचमढी अधिवेशनातील भाषणातून नवा विचार मांडावयास सुरुवात केली.

महाराष्ट्रामध्ये डॉ. लोहिया यांना बुधिमान अनुयायी मिळाले त्यामध्ये बंदू गोरे, मृणाल गोरे, मधू लिमये, पन्नालाल खुराणा, बापू काळदाते व भाई वैद्य, सदाबिर बागाईतकर व राजहंस यांचा समावेश होता. त्यांनी लोहिया यांच्या विचारांचा प्रचार व प्रसार केला. पण लोहिया यांच्या विचारांचा विकास त्यांच्याकडून झालेला दिसत नाही.

संदर्भ सूची

१. विसाव्या शतकातील विचारप्रवाह, साधन प्रकाशन, पुणे २०००, साने गुरुजी जन्मशताब्दी विशेषांक, पृष्ठ- ९०, ९१, ९२, ९३.
२. गुले पी. के., 'विठ्ठल रामजी शिंदे, शापित महात्मा' लोकवाङ्‌मय गृह प्रा.लि., मुंबई, पृ. ४१, ४४.
३. भोळे भास्कर लक्ष्मण, 'विसावे शतक आणि समता विचार', आंबेडकर अकादमी, सातारा, १९९९, पृ. ५२, ५३, ५४.
४. निंबाळकर वामन, 'बाबासाहेबांचे राज्यघटनेतील योगदान', चंद्रकांत प्रकाशन, नागपूर, पृ. ५१.
५. जाधव नरेंद्र, 'डॉ. आंबेडकर : आर्थिक विचार व तत्वज्ञान', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. ४९, ५३, ५६.
६. मोरे विठ्ठल, 'महाराष्ट्रातील राजकारण आणि मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्ष', कैलास पब्लिकेशन, पृ. २५, २९.
७. उपरोक्त, पृ. ३१, ३२, ३३, ३४, ३५ व ३८.
८. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, पृ. ११३, ११४, ११५.
९. फडके य. दि., 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र', खंड ४, श्री विद्या प्रकाशन, पृ. ६८, ६९, ७०, ७२, ७३, ७४.
१०. राजहंस बा. न., 'लोकनायक जयप्रकाश नारायण', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, पृ. ६७.

११. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ३२.
१२. राजहंस बा. न., 'लोकनायक जयप्रकाश नारायण', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे,
पृ. ६८.
१३. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ.
३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७ व ४०.
१४. लिमये मधू, 'सौहाद', ग्रंथाली प्रकाशन, दादर, मुंबई, पृ.
५९, ६४, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२.
१५. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे,
पृ. ४२, ४३.
१६. उपरोक्त, पृ. ४६.
१७. दंडवते मधू, 'भारतीय समाजवादाची वाटचाल', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ३४.
१८. राजहंस बा. न., 'लोकनायक जयप्रकाश नारायण', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे,
पृ. ३४.
१९. दंडवते मधू, 'भारतीय समाजवादाची वाटचाल', साधना प्रकाशन, पुणे,
पृ. ३६, ४१, ४२, ४३.
२०. 'भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास', शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर,
पृ. ११८, ११९, १२०.
२१. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे,
पृ. १२, १३.

२२. राजहंस बा. न., 'लोकनायक जयप्रकाश नारायण', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे,
पृ. ३३, ३४.
२३. उपरोक्त, पृ. ३५, ३६, ३७.
२४. उपरोक्त, पृ. ३८, ३९.
२५. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे,
पृ. १८, १९.
२६. राजहंस बा. न., 'लोकनायक जयप्रकाश नारायण', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, पृ.
३९.
२७. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे,
पृ. १२, १३.
२८. Limaye Madhu, 'Socialists Communist Interaction in India',
Ajanta Publication, Delhi, pp. 18, 19.
२९. राजहंस बा. न., 'लोकनायक जयप्रकाश नारायण', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे,
पृ. ४२, ४३, ४४ व ५६.
३०. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे,
पृ. २६, २७.
३१. दंडवते मधू, 'भारतीय समाजवादाची वाटचाल', साधना प्रकाशन, पुणे,
पृ. ५१, ५२, ५५.
३२. विसपुते एस.एम., 'माणूस नेता : एसेम', चेतश्री प्रकाशन, अमळ्ये, पृ. १८४.

३३. दंडवते मधू, 'भारतीय समाजवादाची वाटचाल', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ६०, ६१.
३४. विसपुते एस. एम., 'माणूस नेता : एसेम', चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, पृ. १८६, १९०, १९२, १९४, १९५, १९६.
३५. दंडवते मधू, 'भारतीय समाजवादाची वाटचाल', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ९७.
३६. विसपुते बि.स., 'माणूस नेता : एसेम', चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, पृ. २०४, २०५, २०७, २०९.
३७. उपरोक्त, पृ. ३३७.
३८. प्रधान ग. प्र., 'महान लोकनेते जयप्रकाश नारायण', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ९४, ९५.
३९. विसपुते बि.स., 'माणूस नेता : एसेम', चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, पृ. ३४७.
४०. जैन अशोक, 'Government and Politics of Maharashtra', Sheth, Mumbai, 1995.